

У. Г. Кароткі, кандыдат філалагічных навук,
дацэнт кафедры гісторыі беларускай літаратуры
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта

ВЫТОКІ БЕЛАРУСКАЙ КНІЖНАЙ КУЛЬТУРЫ ЭПОХІ РЭНЕСАНСУ (X клас)

Нераўнамернасць развіцця сусветнага літаратурнага працэсу — характэрная рыса не толькі новага часу — найбольш ярка праявілася ў даволі аддаленыя ад нас гісторыка-культурныя эпохі. Кожны народ па-свойму перажывае і разумее свае “антычнасць”, “сярэднявечча”, “рэнесанс”, “барока” і да т. п. Адсутнасць аднаго ці некалькіх класічных элементаў у асобных эпохах розных народаў не сведчыць пра іх адсталасць і пэўную замаруджанасць развіцця. Культуралагічныя лакуны (пропускі) запаўняюцца ваенна-палітычнымі поспехамі, манархічна-абсалютысцкім ідэалам супрацьпастаўляюцца дэмакратычныя вольнасці і правы. Імкнуцца намаляваць, уявіць якую-небудзь эпоху ў яе адзінаобразнай велічы — тое ж самае, што змяшаць чорную, белую, чырвоную, зялёную фарбы і прадставіць гэта як штосьці ўсеабдымнае.

Спецыфіка любога руху ў духоўнай культуры — своеасаблівая, адметная тонкасць успрымання мінулага, рэчаіснасці, а таксама адрознасць уяўленняў пра будучае. Грамадска-палітычныя надбудоўвы вызначаюць ролю рэлігіі, мастацтва ў цэлым у паўсядзённым жыцці дзяржаў ці асобнага чалавека. Як нельга патрабаваць ад эпохі Людовіка XIV аскетычных і экзальтаваных, насычаных біблейскімі ідэаламі літаратурных твораў, так і, напрыклад, ад часоў Івана Грознага — вытанчанай лірыч-

най паэзіі ці ярка індывідуалізаваных вобразаў трагедый і камедый Шэкспіра.

Рэнесанс — толькі адна з эпохальных ступеняў у духоўным развіцці чалавецтва. Паводле канцэпцыі М. Конрада, яго можна разглядаць як у шырокім, так і ў вузкім сэнсе. Такая пастаноўка пытання заўсёды патрабуе пэўных удакладненняў. Занадта шырокае разуменне гэтага тэрміну не дазваляе нават прыблізна вызначыць храналагічныя рамкі Рэнесансу: ад “рэнесансаў” у Візантыі да “рэнесансаў” XX стагоддзя на Беларусі. Занадта вузкае — можа прывесці да лакалізацыі гэтай з’явы ў межах адной тэрыторыі, аднаго народа і аднаго часаванага адрэзка.

За амаль пяцісотгадовае тэарэтычнае асэнсаванне эпохі Рэнесансу ад Дж. Вазары, Гердэра, Г. Гегеля, Я. Буркхарда да А. Лосева, М. Галанішчава-Кутузава, Я. Тазбіра вучоныя знайшлі пастулаты, вызначылі агульныя рысы, творчыя ўстаноўкі на адрасата і адрасанта, якія вылучылі Рэнесанс сярод іншых эпох у развіцці духоўнай культуры. Найважнейшыя сярод гэтых устаноўак — зварот да антычнай спадчыны, антрапацэнтрызм, асэнсаванне блізкага гістарычнага мінулага, суседства гістарычнага персанажа з мастацкім тыпам, суіснаванне твораў на нацыянальных і класічных мовах, развіццё філалогіі і секулярызацыя* мыслення, спалучэнне на-

* Секулярызацыя (ад сярэднявечнага *secularis* — “свецкі”) — аддзяленне грамадскай, інтэлектуальнай дзейнасці і мастацкай творчасці ад рэлігійнага ўплыву.

роднага самаўсведамлення з адчуваннем прыналежнасці да чалавецтва ўвогуле, пашырэнне самых розных ведаў праз кнігадрукаванне. Пра сваё месца паходжання з гордасцю заяўляюць Мікалай Гусоўскі, Ян Вісліцкі, Павел з Кросна, Францыск Скарына з Полацка, Эразм Ратэрдамскі, Крысціна Пізанская.

Эпоха Рэнэсансу ў поўным аб'ёме прадстаўлена ўсімі родамі літаратуры — эпасам, лірыкай, драмай, праўда, не ва ўсіх краінах і не ў аднолькавым аб'ёме. Таму нельга параўноўваць французскі Рэнэсанс з польскім або беларускі з іспанскім. Адсутнасць або прысутнасць тых ці іншых тэм, сюжэтаў, функцыянаванне пэўных жанраў само па сабе нічога не значыць. Важна іншае — творчыя ўстаноўкі аўтараў.

Толькі ў XVI ст. пад уплывам ідэй заходнееўрапейскага Рэнэсансу мастацкі свет жыхароў Усходняй Еўропы напаўняецца новымі сюжэтамі, якія апрацоўваліся ў рамках новых жанрава-стылёвых сістэм. Не ў меншай ступені працэсу адмірання сярэднявечных традыцый у духоўнай культуры ўсходніх славян спрыяла так званая “лацінізацыя” культуры. Сакральная царкоўна-славянская мова ў сваіх ізводах (мясцовых рэдакцыях мовы), якая выконвала ролю літаратурнай мовы ўсходніх славян, прадуктыўна дапаўнялася сакральнай мовай каталіцкага Захаду — лацінскай. Само па сабе функцыянаванне той ці іншай мовы не можа вырашаць складаных гісторыка-культурных праблем. Іншае пытанне, носбітамі якой ці якіх культур гэтыя мовы з’яўляюцца, што схавана за формай, абалонкай. З фармальнага боку, лацінская мова была такой жа мёртваю, як і царкоўнаславянская. З функцыянальнага — атрымліваецца зусім іншае. Адукаваны заходнееўрапейскі чытач разам з лацінскай мовай засвойваў і

мастацкую антычную спадчыну, спасцігаў духоўнае багацце культуры Старажытнай Грэцыі і Рыма. Літургічна-сакральнае прызначэнне лацінскай мовы як бы дапаўняла агульнакультурны кантэкст, а не дамінавала ў ім. У творах жа на царкоўнаславянскай мове і на яе ізводах дамінавала рэлігійна-культавая тэматыка з яе службова-цырыманіяльным прызначэннем.

Творчасць на лацінскай мове ў эпоху Рэнэсансу — не проста працяг сярэднявечнай традыцыі, — гэта выклік на саборніцтва, саборніцтва роўнае для беларуса, чэха, італьянца, француза. Па сваёй сутнасці элітарнае мастацкае слова на лацінскай мове патрабавала адпаведнай эрудыцыі, умения спалучыць прыродны талент з высокай адукаванасцю, а таксама пачуцця ўласнай годнасці з уменнем яе адстойваць. Дэкларатыўныя ўстаноўкі пісьменнікаў-новаляціністаў звычайна адпавядалі манеры іх паводзін, смеласці ў выбары тэматыкі, трактоўцы тых ці іншых падзей. Беларускі рэнэсансны паэт, герой яго твораў, на шчасце, былі пазбаўлены вядомага комплексу “дзядзькі ў Вільні”. Грамадзянін Еўропы, беларус XVI стагоддзя, менш за ўсё клапаціўся пра тое, што пра яго нехта скажа ці падумае. Ён смела выбіраў тэматыку для сваіх твораў, даваў уласныя трактоўкі і ў творчасці трымаўся аднаго пастулата — прыналежнасці да рыцарскага кодэксу гонару. Вось чаму старадаўні Рым для Мікалая Гусоўскага — гэта перш за ўсё цэнтр хрысціянства, і пакланяецца паэт не Рыму ды рымлянам, а тым святыням, што знаходзяцца ў вечным горадзе. У фінале верша “На ахвярапрынашэнне чорнага быка” паэт, усхваляваны фактам адраджэння паганскіх звычаяў у Рыме, асуджае святы горад за адступніцтва і нават звяртаецца з заклікам да апостала Пятра пакінуць Рым:

Што ж ты бунтуеш, скажы мне, ўвесь свет у ганебных аблудах,
Сам саслабейшы цяпер тысячнай смерцю, о Рым!
...Перанясі ж ты, о Пётр, свой дом да чужынскіх народаў:
Гэткай знямогі, як тут, болей не знойдзеш нідзе!

Пер. Ж. Некрашэвіч і І. Шкурдзюк

Яшчэ большую свабоду ў выяўленні сваіх грамадскіх пачуццяў — пачуццяў гонару за сваю Айчыну і яе гісторыю — пра-

дэманстраваў Ян Вісліцкі ў паэме “Пруская вайна” (1516). Нагадаем, што паэма насычана складанымі перасячэннямі сюжэтных

ліній, блізкімі і аддаленымі асацыяцыямі, награвашчваннем эпізодаў, якія толькі на першы погляд не маюць паміж сабою лагічных сувязяў. Усё гэта — сведчанне няпростых філасофска-эстэтычных пошукаў паэта. Да грамадзян Заходняй Еўропы звяртаўся паэт-гуманіст, нашчадак тых беларусаў, якія разам з ратнікамі Вялікага Княства

Маскоўскага на Куліковым полі перамаглі ворагаў-ардынцаў з Усходу, а з ваярамі Польскай Кароны на палях Грунвальда — ворагаў-“ордэнцаў” з Захаду. Калі не з пагардай, то з пачуццём гонару за велічнасць подзвігу караля-пераможцы Ягайлы Ян Вісліцкі, звяртаючыся да Рыма, а затым і да ўсёй Заходняй Еўропы, заяўляе:

Не прыраўноўвай яго ты, о Рым, да Камілаў, Марцэла,
 Фабіяў слаўных тваіх і да Цэзара велічных дзеяў,
 Гектара мужага, Троя, твайго і Ахіла, Ларыса,
 Да Ганібала твайго, Карфаген непакорны і храбры!

Пер. Ж. Некрашэвіч

Іншую культуралагічную афарбоўку маюць творчасць, выдавецкая і перакладчыцкая дзейнасць Францыска Скарыны. Ён належаў да тых адораных людзей “эпохі тытанаў”, якія гуманітарныя веды паставілі на службу дэмакратычна-прагматычнаму мастацтву слова. Для яго іўдзейская, антычныя грэчаская і рымская, хрысціянская гісторыя — раўназначныя часткі агульначалавечай гісторыі і культуры. Як вернік-хрысціянін, Францыск Скарына ўслед за святым апосталам Паўлам сцвярджае, што “кожнае Богам нахнёнае пісанне карыснае для вывучэння”; як гуманіст-асветнік, у кнігах Бібліі беларускі першадрукар бачыць найперш прыкладное, “вучыцельнае” прызначэнне, пра што сведчыць “Прадмова да ўсёй Бібліі на рускай мове”.

Разглядаючы асветніцкае крэда Францыска Скарыны, вельмі важна засяродзіць увагу на тым, каму адрасаваны яго пераклады біблейскіх кніг, а найперш — прадмовы і пасляслоўі да іх. Відавочна, што Скарына не меў на ўвазе інтэлектуальную эліту, паколькі для адукаванага чытача не было сэнсу тлумачыць значэнне і паходжанне асобных тэрмінаў, слоў грэчаскага, лацінскага ці яўрэйскага паходжання. Разам з тым кнігі Бібліі, выдазеныя Францыскам Скарынам, былі непрыдатнымі для літургічнай практыкі. Іх прызначэнне іншае: прыватнае чытанне, індывідуальная інтэрпрэтацыя, прагматычна-дыдактычнае выкарыстанне. Такая творчая ўстаноўка аўтара, відавочна, мела на ўвазе свецкага чытача. Адсюль становяцца зразумелымі апеляцыі Скарыны ў

яго прадмовах да “людей простых”, гэта значыць, мірскіх. Што ж да слова “посполиты”, то яно ў старабеларускай мове, у адрозненне ад сучаснай польскай мовы (*prospolity* — “звычайны, прсты”), мела першаснае значэнне “дзяржаўны, грамадзянскі”, а значэнне “прсты, звычайны” было другасным, таксама як для лацінскага “*publicus*”. Дарэчы, як вядома, “Рэч Паспалітая” — гэта дакладная калька з лацінскага “*res publica*” (“дзяржава”, даслоўна — “грамадская справа”). Значыць, “люд посполиты” — гэта “люд дзяржаўны”, “грамадзяне”! Хутчэй за ўсё, у XX ст. пад уплывам польскай мовы і на адпаведным ідэалагічным грунце семантыка старабеларускага прыметніка “посполиты” пачала атаясамлівацца выключна са значэннямі “прсты, прстанародны”.

Як філолаг-наватар, Францыск Скарына ўвёў у кірылічнае кнігадрукаванне асобныя элементы прадмоўна-пасляслоўнага комплексу — прадмовы, пасляслоўі, калафоны (звесткі пра месца, час выдання і да т. п.). Пазней гэты пералік будзе дапоўнены як пазалітаратурным кампанентам (выяваў фамільнага герба), так і вершам-эмблемай (эпіграмай), прысвячэннем, кананічнай ці свабодна выкладзенай малітвай. Доўгі час прадмовы і пасляслоўі да кірылічных кніг будуць выконваць ролю і філасофска-гістарычнага трактата, і палемічна-завостранай пропаведзі кніжніка, і прынагоднага казання, і своеасаблівага тлумачальнага слоўніка.

Адно з найбольш складаных пытанняў скарыназнаўства — на якой мове і для каго выдаваў свае кнігі першадрукар. Даследчыкі розных часоў называлі мову Ска-

рыны “беларускай”, “царкоўнаславянскай”, “царкоўнаславянскай беларускай рэдакцыі” і нават “асобным тыпам гібрыднай царкоўнаславянска-беларускай пісьмовай мовы” [1, с. 424—425]. Гэтыя высновы рабіліся найперш на падставе цытаты з прадмовы да “Псалтыра”, дзе першадрукар піша пра свой намер “Псалтырю тиснути рускымі словамі, а словенскым языком” (тут і далей падкрэсліванні нашы. — У. К.). У сувязі з гэтым умацавалася думка пра тое, што Скарына “ўсведамляў ужыванне на Беларусі яго часоў дзвюх пісьмовых моў — беларускай і царкоўнаславянскай (на тагачаснай тэрміналогіі — “рускай” і “славянскай”) [1, с. 426]. Аднак, калі прааналізаваць ужыванне двух гэтых тэрмінаў у тэкстах прадмоў да Пажскай Бібліі, то выявіцца, што тэрмін “словенскі”, акрамя выпэй прыведзенага кантэксту, больш нідзе ў прадмовах Скарыны не сустракаецца! Затое вельмі часта ўжываюцца словазлучэнні кшталту “на руский язык ново выложених” [2, с. 33], “тиснути... руским языком” [2, с. 20] і г. д. Цікава, што Скарына, працываўшы вядомы надпіс на крыжы Ісуса Хрыста на трох “святшчэнных” мовах, пераклаў яго не на “словенскую” мову, а заўважыў:

“по-руски ся сказуе — “Ісус Назарянин, царь Іудейский”. З іншага боку, вядома, што слова “язык” у старабеларускай мове, акрамя сучаснага значэння “мова”, мела яшчэ значэнне “народ”. Гэта таксама пацвярджаецца матэрыялам прадмоў Скарыны: “людем посполитым руского языка” [2, с. 43], “Егда бо языци, они же закона не имеют...” [2, с. 62] і г. д. Як жа перакласці думку Скарыны “рускымі словамі, а словенскым языком”? Падобную сінтаксічную канструкцыю сустракаем у прадмове да кнігі Юдзіф: “еврейскими словами, но халдееским языком”, што азначае, бясспрэчна, “на яўрэйскай мове, але для халдзейскіх народаў” (“языком” тут — форма давальнага склону множнага ліку, а не творнага склону адзіночнага ліку). Значыць, “рускымі словамі, а словенскым языком” правільна будзе перакласці “на рускай* мове, для славянскіх народаў”.

Далёка не ўсе таямніцы творчасці Францыска Скарыны раскрыты нашымі сучаснікамі. Высокая філалагічная культура беларускага першадрукара патрабуе такой жа высокай філалагічнай культуры для вывучэння, разумення і выкладання помнікаў нашай старажытнай вытанчанай славеснасці.

1. Францыск Скарына і яго час: Энцыкл. даведнік. — Мн.: БелСЭ, 1988.

2. Скарына Ф. Творы: Прадмовы, сказанні, пасляслоўі, акафісты, пасхалія / Уступ. арт., падрыхт. тэкстаў, камент., слоўнік А. Ф. Коршунава, паказальнікі А. Ф. Коршунава, В. А. Чамярыцкага. — Мн.: Навука і тэхніка, 1990.